

پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران  
دوره ۹، شماره ۱  
بهار و تابستان ۱۳۹۸، صص ۱۱۷-۱۳۴

## مطالعه انسان‌شناختی عملکرد مسجد در زندگی روزمره زنان سالمند در شهر تهران\*

مریم حسین یزدی<sup>۱</sup>

ابراهیم فیاض<sup>۲</sup>

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۱/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۵/۱۵

### چکیده

هدف مقاله حاضر مطالعه نقش و جایگاه مسجد در زندگی روزمره زنان سالمند، از منظر موقعیت‌هایی است که این مکان اجتماعی-مذهبی برای آن‌ها خلق می‌کند. این پژوهش روابط، فعالیت و مشارکت اجتماعی زنان سالمند را در مساجد واقع در مناطق ۱۲ و ۱۴ شهر تهران مورد مطالعه قرار داده است. پرسش‌های محوری پژوهش این است که مساجد چگونه و بر اساس کدامیک از عملکردهای خود زمینه را برای حضور زنان سالمند فراهم آورده است؟ نقش مساجد در مشارکت فعال اجتماعی زنان سالمند چیست؟ و مسجد چه تأثیری در سبک زندگی زنان سالمند دارد؟ پژوهش حاضر به روش مردم‌نگاری انجام شده است و داده‌های میدان با فنون مشاهده مشارکتی و مصاحبه نیمه ساختاریافته گردآوری شده‌اند؛ و تفسیر داده‌ها به روش تحلیل محتوای کیفی صورت پذیرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حضور مستمر در مساجد برای زنان سالمند جزئی از فعالیت‌های زندگی روزمره آن‌ها شده است، تا جایی که زندگی روزمره خویش را بر اساس عملکردهای مسجد نظم زمانی می‌بخشند. همچنین مسجد برای آن‌ها به کانونی برای گردهمایی، فعالیت‌های اجتماعی و دینی تبدیل شده است و زنان سالمند در مسجد مشارکت اجتماعی و فعالیت‌های خیرخواهانه قابل توجهی دارند. داده‌های میدانی حاکی از آن است که این فعالیت‌ها در زندگی شخصی و اجتماعی زنان سالمند تأثیر درخور اعتنایی داشته است، من جمله: آگاهی یافتن به توانایی‌های خویش، احساس مفید بودن، عزت نفس، دستیابی به استقلال و بازیافتن شأن و منزلت اجتماعی. مجموع این دستاوردها موجب احساس تعلق زنان به مسجد و دلبستگی به مکان آن شده است.

**کلید واژگان:** مسجد، زنان سالمند، زندگی روزمره، مشارکت اجتماعی، توانمندی و عزت نفس، احساس دلبستگی و تعلق.

---

<sup>۱</sup>دکتری مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. نویسنده مسئول  
mhoseinyazdi@ut.ac.ir  
<sup>۲</sup>دانشیار گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.  
efayaz@ut.ac.ir  
\*این مقاله برگرفته از رساله دکتری نگارنده اول با عنوان «فضای شهری و موقعیت سالمندی: مطالعه‌ای بر هویت زنان سالمند در تهران» است.

## طرح مسئله

امروزه فضاهای شهری، همسو با گسترش شهرنشینی، امکانات فراوانی را در زمینه‌های گوناگون برای شهروندان خود فراهم کرده‌اند؛ مساجد نیز از این امر مستثنی نیستند. برخی مساجد به واسطه عملکردهای متنوع خود، فرصتی را برای جذب حداکثری شهروندان فراهم آورده‌اند. زنان سالمند نیز برای گذران اوقات خود، نیازمند اماکنی در دسترس و امن در فضاهای شهری هستند تا بتوانند به سهولت در آن مکان حضور یابند و با همسالان خود گپ‌وگفت داشته باشند. از این‌رو، مساجد در فضای شهری مکان مناسبی برای حضور زنان سالمند هستند. مسجد، فراتر از عملکرد عبادی‌اش، نقش گسترده‌ای در امور مختلف از جمله آموزشی (مفاهیم دینی، روانشناسی، تربیتی و ...)، فرهنگی، تفریحی (تشکیل اردوهای مختلف)، فراغتی و انجام امور خیریه دارد. به دیگر سخن، امروزه عملکرد مساجد صرفاً ایجاد فضایی برای ادای فرایض دینی نیست، مساجد با فراهم کردن بستری برای فعالیت‌های متنوع زمینه را برای مشارکت اقشار مختلف اجتماعی فراهم می‌آورد. زنان سالمند نیز بر حسب علائق شخصی‌شان در فعالیت‌های مختلف مسجد شرکت می‌کنند، بر مهارت‌های خود می‌افزایند و در خلال همین فعالیت‌های آموزشی و انسان‌دوستانه، حلقه‌های ارتباطات انسانی خود را شکل می‌دهند، و بدین ترتیب به تدریج در شیوه زندگی‌شان تغییرات قابل‌توجهی به وجود می‌آید.

از نظر ابوالقرا، نقش فرهنگی مسجد از رهگذر سه عملکرد کلیدی تعریف می‌شود: عملکرد توحیدی، عملکرد اجتماعی‌سازی و عملکرد ارتباطی. این سه عملکرد عملکردهای دیگر را به شکل نظام‌های پیچیده و یکپارچه تولید می‌کنند و در نهایت همه این عملکردها با هم ساختار کلی نقش فرهنگی مسجد را تشکیل می‌دهند (ابوالقرا، ۱۹۹۴). عملکرد ارتباطی و اجتماعی‌سازی مسجد با یکدیگر همپوشانی‌های زیادی دارند و بستری را برای مشارکت اجتماعی افراد فراهم می‌آورند. «مفهوم مشارکت، درگیری مردم در سازمان‌های مذهبی و غیرمذهبی، انجمن‌ها و جنبش‌هایی است که حیات اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهند...» (جباری، ۱۳۷۸: ۸-۷). به عبارت دیگر، «مشارکت اجتماعی ریشه در ساخت و روابط گروهی در سطوح محلی و ملی دارد و در نهایت مبتنی بر یک فرایند است، فرایندی که طی آن اطمینان و همبستگی میان مردم برقرار می‌شود. مشارکت عنصری پویا، کمیت‌ناپذیر و تا حدودی غیرقابل‌پیش‌بینی و دگرگون‌کننده شرایط است» (محسنی، ۱۳۸۲: ۱۲). میزان افزایش مشارکت اجتماعی زنان سالمند در اجتماع محلی، به واسطه عملکردهای متنوع مساجد، سبب بهبود کیفیت زندگی آن‌ها می‌شود. از این‌رو، مسئله پژوهش حاضر شناخت عرصه‌های مشارکت اجتماعی زنان سالمند در مسجد و چگونگی تأثیر آن بر زندگی روزمره‌شان است.

## پرسش‌های پژوهش

در این پژوهش عملکرد مسجد و فعالیت‌های زنان سالمند درون مسجد مورد مطالعه انسان‌شناسانه قرار گرفته است. در این مقاله به پرسش‌های ذیل پاسخ داده می‌شود: مساجد چگونه و بر اساس کدامیک از عملکردهای خود زمینه را برای حضور زنان سالمند فراهم آورده است؟ نقش مساجد در مشارکت فعال اجتماعی زنان سالمند چیست؟ و مسجد چه تأثیری در سبک زندگی زنان سالمند دارد؟

## روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی و راهبرد تحقیق مردم‌نگاری بوده است. داده‌های میدانی با استفاده مصاحبه، مشاهده ساده و مشاهده مشارکتی جمع‌آوری شده‌اند. در نمونه‌گیری پژوهش، مناطق ۱۲ و ۱۴ تهران برای مطالعه زنان سالمند انتخاب شده‌اند؛ زیرا فراوانی مساجد این دو منطقه در مقایسه با مناطق دیگر تهران بیشتر است. همچنین این دو منطقه از نظر جغرافیایی همجوار هستند خیابان هفده شهریور مرز میان این دو منطقه محسوب می‌شود. در حین تحقیق مشخص شد که زنان سالمند هر دو منطقه به مساجد محله‌های منطقه مجاور خود رفت و آمد دارند. تجربه زیسته در مناطق مورد پژوهش نکته مهمی در گردآوری و تحلیل داده‌های این پژوهش است، چرا که نگارنده سالیان متوالی در این مناطق زندگی کرده است.

## پیشینه تجربی پژوهش

در مجموع مطالعات تجربی مرتبط با موضوع مقاله حاضر اندک است؛ در واقع در اغلب مطالعات، مساجد از دیدگاه معماری، دینی و اسلامی بررسی شده است. اما تعداد اندکی مطالعه و پژوهش وجود دارند که با موضوع این مقاله قرابت و هم‌پوشانی دارند؛ در ادامه به‌طور خلاصه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

لسلی لوئیس در پژوهشی با نام «دیدگاه نهضت زنان در مسجد قاهره» که در سال ۲۰۰۵ انجام شده است، بیان می‌کند که نهضت زنان مسجد مصر، مزایای زیادی برای زنان به همراه داشته است. در واقع هدف از حضور زنان در مسجد راهنمایی زنان دیگر است و برایشان قوانین صریح زندگی، چارچوبی برای فهم جهان و شبکه اجتماعی از افراد همفکر فراهم می‌کند. همچنین بشیر ابوالقرا یا در سال ۲۰۱۵ پژوهشی تحت عنوان «نقش مدنی و فرهنگی مسجد بزرگ شیخ زاید» انجام داده است. این پژوهش نشان می‌دهد که مسجد مکان روشنی برای اعتدال و بردباری مذهبی در امارات متحده عربی است؛ بر اساس این چارچوب، نقش مسجد به‌طور کلی سه عملکرد اصلی باید داشته باشد: عملکرد توحیدی، عملکرد اجتماعی-سازي و عملکرد ارتباطی. محمد مقال نیز پژوهشی با نام «رویکرد انسان‌شناسی در مسجد پاکستان» در سال ۲۰۱۵ انجام داده است. وی بیان می‌کند که مسجد دارای موقعیت مرکزی در زندگی اجتماعی و مذهبی مسلمان‌ها است. مسجد نه تنها مکانی برای عبادت و انجام

مراسم مذهبی است، بلکه به عنوان فضای اجتماعی نیز عمل می‌کند و مسلمان‌ها در فعالیت‌های مسجد شرکت می‌کنند. طراحی و معماری مسجد نیز، تأثیرات محلی و همچنین جهانی دارد که نمایانگر ابعاد مذهبی، اقتصادی و زیبایی‌شناختی سازمان اجتماعی مسلمان‌هاست. بنابراین ارتباط مسلمان‌ها با مسجد از دیدگاه‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بسیار حائز اهمیت است. همچنین در مورد نقش مسجد در رفاه اجتماعی و سیاست‌های قومی و مذهبی نیز مطالعاتی انجام شده است (بنگرید به نیلور و رایان ۲۰۰۲؛ گیل ۲۰۰۴؛ سزازی ۲۰۰۵؛ جمال ۲۰۰۵؛ مکلوگین ۲۰۰۵؛ آکیگلو ۲۰۰۷؛ احمد ۲۰۱۴).

در حال حاضر بحث‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی متنوعی در مورد مسجد وجود دارد و مباحث به امامان مسجد، افراط‌گرایی مذهبی، فرقه‌گرایی و دسترسی زنان به مسجد محدود نمی‌شود (مُدوود و همکاران، ۱۹۹۷)، اما با وجود همه این مطالعات می‌توان چنین نتیجه گرفت که انسان‌شناسان به مسجد و اهمیت آن در فرایندهای اجتماعی‌سازی در کشورهای غیرغربی توجه کافی ندارند (موقال، ۲۰۱۵).

در مجموع در میان پژوهش‌هایی موجود: ۱- برخی مساجد را بر مبنای دیدگاه‌های سیاسی و اجتماعی تحلیل کرده‌اند، ۲- برخی از منظری دینی و فرهنگی نقش مساجد را در زندگی اجتماعی و مذهبی مسلمان‌ها مورد بررسی قرار داده‌اند. بر این اساس متمرکز شدن بر فعالیت‌های زنان در مسجد، علی‌الخصوص زنان سالمند، با نگاهی انسان‌شناختی، تمایز پژوهش حاضر با مطالعاتی است که پیش‌تر انجام شده است.

### چارچوب مفهومی پژوهش

مسجد دارای جایگاه عالی در اسلام است و به عنوان خانه خدا شناخته شده است: مکانی که نمازگزاران نماز می‌خوانند، آینه اسلام و اولین نهاد اسلام است. علاوه بر این، معمولاً از مسجد به پارلمان مسلمان‌ها، دانشگاه‌شان، قلعهٔ رنسانس‌شان و قدمت تمدن آن‌ها یاد می‌شود. مسجد همچنین، محور اجتماعی و زندگی سیاسی محسوب می‌شود. بنابراین مبنای اسلام و یکی از ستون‌های بزرگ آن است (ابوالقرايا ۱۹۹۴؛ هیلن براند ۲۰۱۲). «مسجد مدنی» نقشی کلیدی در تمدن عربی - اسلامی ایفا می‌کند: مرکزیت فکری، علمی، تعلیمی و ادبی. به همین دلیل است که مکه برای مسلمان‌ها در نظر گرفته شده است تا در رشته‌ها و شاخه‌های مختلف دانش لازم را بدست آورند (ابوالقرايا، ۲۰۱۵: ۴۹۰).

طبق دیدگاه ابوالقرايا، مساجد سه عملکرد اساسی دارند که عبارتند از: عملکرد توحیدی، عملکرد اجتماعی‌سازی و عملکرد ارتباطی. عملکرد توحیدی مادر همه عملکردهاست و در سه سطح می‌توان آن را تجزیه و تحلیل کرد؛ سطح فردی، سطح ملی و سطح جهانی. نقش مسجد تزکیهٔ روح و آموزش تعلیمات دینی است و با برگزاری نماز جماعت، نماز جمعه و نماز عید سبب متحد کردن امت مسلمان می‌شود (ابوالقرايا ۱۹۹۴).

## عملکرد اجتماعی سازی مسجد

نخستین عملکرد مسجد، فراهم آوردن محلی برای عبادت است؛ اما امروز مسجد نقش‌های متنوع دیگری نیز دارد. برای مثال مسجد مرکزی برای فعالیت‌های آموزشی است، مکانی است که در آن مسلمان‌ها بر دانش خود می‌افزایند و ارزش‌های اخلاقی بالا بدست می‌آورند؛ همچنین نقش مهمی در تقویت ارتباطات اجتماعی ایفا می‌کند. مسجد به واسطه این نقش کانال ارتباطی می‌شود که متقاضیان دانش را با جهان متصل می‌سازد (ابوالقرايا، ۱۹۹۴). سه عملکرد مسجد از یکدیگر مجزا نیستند، بلکه با همدیگر همپوشانی دارند. مسجد به کانونی برای انجام فرائض دینی، برقراری ارتباط اجتماعی و تقویت مشارکت اجتماعی تبدیل شده است.

همچنین از منظر تاریخی، معماری و گاهی به سبب استعمار، برخی مساجد به موزه و جاذبه‌های گردشگری تبدیل شدند. برای نمونه مساجد برجسته‌ای مانند: مساجد گرانادا<sup>۱</sup>، کوردوبا<sup>۲</sup> و سویا<sup>۳</sup> همراه با تعدادی از مساجد مدنی دیگر در اندلس، بعد از سقوط اندلس، به جاذبه‌های گردشگری تبدیل شدند. در این خصوص گسترش شهرها، ظهور شهرهای مدرن با مساجد مدرن مجهز، و تبدیل شدن شهرهای قدیمی به محله‌های کوچک مؤثر بوده است (ابوالقرايا، ۲۰۱۵: ۴۹۰). مسجد امویان، از زمان تأسیس تاکنون، نقش‌های گردشگری و مدنی را همراه با هم داشت. مسجد ایاصوفیه، مسجد سلطان احمد در استانبول، مسجد الازهر، مسجد الحسین در قاهره، مسجد بزرگ شیخ زاید در ابوظبی و ... در مجموع، در سراسر تاریخ اسلام و دوران معاصر، نقش گردشگری مسجد در سراسر جهان اسلام -از مراکش تا اندونزی- قابل مشاهده است (هلین براند، ۲۰۱۲).

بنابراین مساجد می‌توانند نقش‌های متفاوت و متعددی داشته باشند. مساجد به همراه نقش‌های گوناگونی که ایفا می‌کنند، عملکردهای متنوعی نیز دارند. وقتی علائق شهروندان با عملکردهای مسجد همخوانی داشته باشد، حضور فعالی در مسجد دارند. مساجد با عملکردهایشان میزان مشارکت اجتماعی افراد را افزایش می‌دهند، نیز آن‌ها را به سوی رفتارهای خیرخواهانه سوق می‌دهند. «مشارکت اجتماعی بر گسترش روابط بین‌گروهی در قالب انجمن‌های گروهی داوطلبانه، باشگاه‌ها، اتحادیه‌ها و گروه‌هایی دلالت دارد که خصلتی محلی و غیردولتی دارند و در قالب سیاست‌های اجتماعی، مشارکت مردم را در فرایندهای اجتماعی مختلف هدف خود می‌دانند» (محسنی تبریزی، ۱۳۶۹: ۱۰۸). مشارکت اجتماعی زنان در مساجد غیررسمی است. «مشارکت اجتماعی غیررسمی نیز بر همکاری و فعالیت‌های دسته‌جمعی افراد فارغ از برنامه‌ها و سیاست‌های حکومتی و دولتی دلالت دارد» (عبداللهی، ۱۳۸۶: ۶۶). در مساجد تلاش‌های افراد در قالب دعا، انجام کارهای خیر، تعلیم، آموزش دادن،

<sup>۱</sup>Granada

<sup>۲</sup>Cordoba

<sup>۳</sup>Seville

موعظه کردن، فراگیری و یادگیری گسترش می‌یابد. با خدماتی که آن‌ها انجام می‌دهند، ... نوع خاصی از رفتار، تمرین و نظم بین‌فردی پرورش می‌یابد (استارت، ۱۹۹۵).

زنان فعالیت‌هایشان را در مسجد سازمان‌دهی می‌کنند و در درس‌ها و گفت‌وگوهای درباره‌ی اینکه چگونه زندگی بهتری داشته باشند - یعنی از نظر اسلامی صحیح باشد - شرکت می‌کنند. آن‌ها تلاش می‌کنند تا خود پرهیزکار<sup>۷</sup> را از طریق اعمالی همچون نماز خواندن، لباس پوشیدن و رفتار جسمانی فرهنگ‌سازی کنند (محمود، ۲۰۰۳). فراتر از عادت‌های روبه‌رشد و جدید در ذهن و بدن، زنان در دعاکردن یا تقویت ایمان خویش فعال هستند. آن‌ها دیگران را در زمینه‌ی اشکال رفتار شایسته، لباس مناسب، عبادت و تعامل نصیحت می‌کنند. آن‌ها همچنین به انجام «کارهای خوب» متعهد می‌شوند. یعنی وقت و پول خود را صرف امور خیریه (خیریه اقتصادی و سلامتی)، مهارت‌های تدریس و فراهم‌آوردن فرصت‌هایی برای زنان محروم دیگر می‌کنند (لوپس، ۲۰۰۵).

محققان مذهبی، اغلب به پیامبر اسلام - محمد (ص) - ارجاع می‌دهند که نه تنها حضور زنان در مسجد، از نظر ایشان مجاز بود؛ بلکه حتی مشارکت زنان و مردان را در مکان عبادت تشویق می‌کرد (حداد، ۲۰۰۶؛ ۶۲). اکنون نسل فعلی زنان مسلمان به حضور در مسجد عادت کرده‌اند و مشارکت در فعالیت‌های مسجد بخشی از زندگی روزانه‌شان شده است (اسکندری، ۲۰۱۱).

زنان سالمند حضوری مستمر در مساجد محله خود دارند، و به دنبال فعالیت‌های مذهبی - اجتماعی‌شان در مساجد، رفتار، هویت فردی و شیوه زندگی‌شان نیز تغییر کرده است. رفتارهای خیرخواهانه، شرکت در حلقه‌های آموزشی، فرهنگی و دیدار دوستان بخشی از زندگی روزمره زنان سالمند در مساجد شده است و بدین وسیله آن‌ها با حضور دائمی خود در مساجد، منزلت و اعتبار اجتماعی بالایی را کسب می‌کنند.

چارچوب مفهومی پژوهش حاضر مبتنی بر فعالیت‌های اجتماعی زنان سالمند در مسجد است. انسان‌ها به مکان معنا می‌دهند و مکان‌ها با حضور انسان‌ها و فعالیت‌هایشان معنا دار می‌شوند. مساجد نقش‌های متنوعی ایفا می‌کنند و بر اساس تداعی‌های عملکردی‌شان، انگیزه‌های متنوعی را برای حضور شهروندان ایجاد می‌کنند. برای زنان سالمند، که در مقایسه با دوران قبل از سالمندی خویش فراغت بیشتری دارند، مساجد بهترین گزینه برای رهاندن از روزمرگی‌شان است. مساجد در فضای شهری، بواسطه عملکردهایی که در حوزه‌های گوناگون دارند، در مقایسه با اماکن دیگر شهری امتیازات ویژه‌ای دارند. لذا حضور مستمر و پویای زنان سالمند در مساجد با تغییرات مثبت اخلاقی، پویایی در عرصه اجتماع، افزایش مشارکت اجتماعی، کسب استقلال و هویت برای آن‌ها همراه است. به عبارت دیگر مسجد با برقراری تعامل میان مکان و انسان است که می‌تواند موجب رفع انزوای اجتماعی زنان سالمند شود، منزلت اجتماعی آن‌ها را استحکام بخشد و مشارکت آن‌ها را در فعالیت‌های گوناگون اجتماعی افزایش دهد.

<sup>۷</sup>ideal virtuous self

## یافته‌های تحقیق

### عملکرد مسجد در زندگی روزمره زنان سالمند

گسترش شهرنشینی امکانات رفاهی فراوانی را برای شهروندان خود به همراه داشته است؛ اما با پیشرفت اقتصادی و گسترش مدرنیته، ارتباطات انسانی به تدریج سیر نزولی یافته است. اکنون ارتباطات کمتر به روش چهره‌به‌چهره و بیشتر از طریق رسانه‌های ارتباطی انجام می‌شود. گرچه اهداف وسایل ارتباطی، فراهم کردن ارتباطات آسان‌تر و بیشتر، برای مخاطبین خود بوده است، اما در عمل نتیجه معکوس به همراه داشته است و دیدار حضوری و دورهمشینی‌ها را به حداقل امکان رسانده است؛ لذا شهروندان، علی‌الخصوص زنان سالمند، که از نظر زمانی فراغت بیشتری دارند، در جستجوی مکانی‌اند که بتوانند با هم‌سالان خود گفتگو کنند و تعامل داشته باشند. مسجد این امکان را برای زنان سالمند به خوبی فراهم کرده است. مسجد در فضای شهری، مکانی است که امنیت زیادی به همراه دارد؛ لذا، زنان سالمند اغلب ترجیح می‌دهند تا زمان بیشتری را در مسجد حضور داشته باشند و علاوه بر انجام فرائض دینی، رفت‌وآمد مکرر آن‌ها به مسجد، منجر به تعامل با اطرافیان و همسالان خود می‌شود که در نهایت به دوست‌یابی می‌انجامد.

### روابط انسانی، مکانی و زمانی

زنان سالمند با حضور مکرر خود در مسجد، با چهره افرادی که دائم به مسجد می‌آیند، آشنا می‌شوند. در دیدارهای ابتدایی سلام‌و‌احوال‌پرسی بین آن‌ها رد و بدل می‌شود. اما به تدریج با دیدارهای منظم و مکرر، بر میزان صمیمیت آن‌ها افزوده می‌شود. آن‌ها اوقات فراغت خود را با هم‌نشینی و گفتگو با هم‌سالان خود در فضای مسجد سپری می‌کنند.

روابط دوستانه زنان سالمند در مسجد برحسب نزدیکی مکانی (همسایگی)، شباهت در موقعیت اجتماعی، شرکت در کلاس‌های متنوع مسجد (آموزشی، فرهنگی، روانشناسی و ...) به صورت عمیق یا سطحی شکل می‌گیرد. به مرور زمان، زنان سالمندی که با یکدیگر صمیمی شده‌اند، در هنگام عبادت کنار یکدیگر می‌نشینند و مکان عبادت خویش را در جوار یکدیگر انتخاب می‌کنند. زنان سالمند نقطه خاصی را برای نشستن در کنار یکدیگر در نظر می‌گیرند و دقیقاً هرروز در همان مکان در کنار یکدیگر به عبادت و گفتگو با یکدیگر می‌پردازند. برای اکثر زنان سالمند مشخص است که کدامین نقطه، مکان استقرار کدام فرد و دوستانش است. آن‌ها یک ساعت قبل از زمان شروع نماز جماعت به مسجد می‌آیند تا در مکان مشخصی که خودشان تمایل دارند، نماز بخوانند و با قرار دادن صندلی مکان مورد نظر خود را تثبیت می‌کنند.

تصویر ۱: تعیین مکان دوستان برای عبادت قبل از شروع نماز جماعت، ۱۳۹۶.



"با همه صمیمی نیستیم، با بعضیا تقریباً صمیمی هستیم و گاهی دردودل هم کردیم. من تقریباً هرروز زودتر می‌آیم و در ردیف اول صندلی خودم و دوستانم را می‌چینم و جانماز می‌گذاریم تا کسی جای ما ننشیند" (خانم سالمند ۷۷ ساله، منطقه ۱۴).

"همیشه آخر مسجد می‌نشینم و به محض اینکه داخل مسجد می‌شوم قسمت آخر مسجد می‌نشینم و تا حد زیادی جایم را همه می‌شناسند" (خانم سالمند ۶۵ ساله، منطقه ۱۲).

"همیشه یک جای مشخصی می‌نشینم و همه منو می‌شناسند و جای نشستن منو می‌دانند و هیچ کسی اینجا نمی‌شیند، حتی اگر من دیر بیایم. دوستانم همیشه جای منو حفظ می‌کنند" (خانم سالمند ۷۰ ساله، منطقه ۱۴).

دوستان صمیمی ترجیح می‌دهند مدت زمانی را که در فضای مسجد هستند در کنار دوستان خود بنشینند و اگر دوستی زودتر در مسجد حضور داشته باشد، با گذاشتن یک صندلی برای دوست خود و محافظت از مکان نمازگزارى او، محبتش را به دوستش ثابت می‌کند. تنهایی و نداشتن همدم و همزبان، که اغلب زنان سالمند از آن رنج می‌برند، با حضور در مسجد و همنشینی کنار دوستان برطرف می‌شود.

در میان این زنان، تعداد دوستان، همنشینی با آن‌ها و احترام میان دوستان نشانه‌شان است. زنان سالمندی که دوستان بیشتری دارند و با افراد بیشتری تعامل دارند، احساس غرور بیشتری دارند. گاهی آن‌قدر زمان همنشینی یا حضور در کلاس قرآنی خود را طولانی می‌کنند تا اکثریت نمازگزاران در مسجد حاضر شوند. خواندن دعا به صورت دسته‌جمعی و با صدای بلند انجام می‌شود، تا نگاه اکثریت حضار به آن‌ها جذب شود. تشکیل حلقه‌های ارتباطی و حضور و همنشینی در این تشکلهای و کلاس‌ها به زنان سالمند مرتبه و شأن می‌بخشد. به عبارت دیگر، شرکت این زنان در کلاس‌های آموزشی گوناگون در مساجد، علاوه یادگیری مهارت، موجب می‌شود که آن‌ها «دیده شوند».



همچنین مسجد را می‌توان از جمله مکان‌هایی دانست که سبب تنظیم زمان زندگی روزمره زنان سالمند شده است. زنان سالمندی که از اعضای همیشگی و ثابت مساجد هستند، زمان روزمره خود را، نه براساس ساعات رسمی، و نه حتی بر اساس اوقات شرعی، بلکه بر اساس بازگشایی درب مساجد، باز بودن مکان مسجد و فعالیت‌های متنوع مسجد تنظیم می‌کنند.

"الان حدود ۲۸ ساله که ظهر و شب مسجد می‌آیم. ظهر و شب‌ها نیم ساعت قبل از اذان مسجد میام. مثلاً الان شب‌ها پنج اذان می‌گن و من چهار و نیم میام" (خانم سالمند ۷۰ ساله، منطقه ۱۴).

"من یک ساعت تا نیم ساعت قبل از اذان به مسجد می‌آیم تا هم صندلی بگیرم بیاد و هم نماز بخونم" (خانم سالمند ۷۶ ساله، منطقه ۱۲).

فعالیت‌های متنوع مسجد، سبب می‌شود تا زنان در ساعات خاصی در مکان مسجد حضور به هم برسانند. برگزاری کلاس‌ها و شرکت در کلاس‌ها به زندگی روزمره زنان سالمند نظم بخشیده است. حضور منظم در کلاس‌ها و فعالیت‌های مسجد، علاوه بر اینکه سبب ایجاد انگیزه در فرایند یادگیری می‌شود، موجب تقسیمات زمانی روزانه نیز شده است. زنان سالمند زمان روزمره خود را بر اساس فعالیت‌های مسجد تقسیم‌بندی می‌کنند.

"سه‌شنبه‌ها از ساعت ۹ صبح کلاس نهج البلاغه می‌آیم و تا اذان ظهر مسجد هستم" (خانم سالمند ۷۱ ساله، منطقه ۱۲).

"هر روز یک ساعت قبل از اذان ظهر و یک ساعت قبل از اذان مغرب برای آموزش قرآن مسجد می‌آیم" (خانم سالمند ۷۷ ساله، منطقه ۱۴).

### دلبستگی به مکان مسجد

احساس تعلق خاطر و دلبستگی به مکان بر اساس مؤلفه‌های گوناگونی شکل می‌گیرد. یکی از مهم‌ترین این عوامل، گذر زمان است. بدین معنا که هر قدر فرایند زمانی طولانی‌تر باشد، دلبستگی به مکان هم بیشتر می‌شود؛ لذا رابطه مستقیم میان دلبستگی مکان و زمان وجود دارد. عامل دیگر دلبستگی مکانی، انسانی است. یعنی گاهی دلبستگی به مکان توسط فعالیت و حضور فرد در مکان شکل می‌گیرد و از جانب رابطه فرد با افراد دیگر در همان مکان خلق می‌شود. ارتباطات خوشایند و دوستانه افراد در مکانی خاص، دل‌انگیز بودن و تعلق خاطر داشتن به آن مکان را شکل می‌دهد. به بیان دیگر، تعاملات اجتماعی، حضور دوستان و دیدارهای صمیمی زمانی که در مکانی خاص انجام شود، تعلق و دلبستگی مکانی را برای انسان به همراه خواهد داشت. زنان سالمند نیز، طی زمان، به مسجد و به افرادی که در مسجد با آن‌ها تعامل دارند، دلبستگی پیدا می‌کنند.

انباشته شدن تجربیات فرد و شکل‌گیری خاطرات او در مکان عامل دیگری در خلق دل‌بستگی به مکان است. حضور در مکان، ناخودآگاه موجب مرور خاطرات می‌شود و تعلق خاطر به مکان را تقویت می‌کند.

"مسجد که می‌آیم، چون می‌دونم خونه خداست، خیلی خوشحالم. مسجد محله ما از آدم‌ها پر می‌شه، خالی می‌شه، خیلی خوبه" (خانم سالمند ۸۶ ساله، منطقه ۱۴).

"اگر مسجد نروم دلم می‌گیره و دلتنگ مسجد می‌شوم، برای همین هرشب مسجد می‌روم" (خانم سالمند ۶۵ ساله، منطقه ۱۲).

مسجد مکانی است که به آسانی امکان حضور زنان سالمند در فضای عمومی شهر را فراهم کرده است. زنان سالمند با حضورشان در مسجد، و از رهگذر تعامل با افراد دیگر، عزت نفس می‌یابند؛ احساس غرور و ارزش اجتماعی کسب می‌کنند؛ مجموعه این احساسات موجب شکل‌گیری دل‌بستگی و تعلق خاطر به مسجد در میان زنان سالمند می‌شود.

### فرایند اجتماعی سازی

در مساجد، برگزاری کلاس‌های مختلف برای زنان، علاوه بر آموزش مفاهیم متنوع دینی، فرهنگی، تربیتی و ...، منجر به شکل‌گیری روابط اجتماعی میان آن‌ها نیز می‌شود. حضور در این کلاس‌ها رابطه دو نفری زنان سالمند را گسترش می‌دهد و آن‌ها را به یک گروه تبدیل می‌کند. همکاری، تفاهم، دوستی و گاهی وابستگی متقابل افراد در این روابط شکل می‌گیرد و در نهایت شبکه‌ای اجتماعی از افراد همفکر تشکیل می‌شود.

زنان سالمند نیز با حضور فعال خود در فعالیت‌های گوناگون مسجد، روابط اجتماعی مستحکمی را تشکیل می‌دهند که منجر به شکل‌گیری نوع خاصی از رفتارها می‌شود. احترام متقابل، دوست‌داشتن و دوست‌داشته‌شدن از مهم‌ترین دستاوردهایی است که شرکت در فعالیت‌های گروهی برای زنان سالمند به ارمغان می‌آورد. زنان سالمند در اکثر کلاس‌ها تعلیم می‌دهند و تعلیم می‌گیرند و به خود و دیگران نشان می‌دهند که افزایش سن هیچ محدودیتی برای آن‌ها نداشته است، بلکه آن‌ها می‌توانند در زمینه‌های گوناگون به هم‌نوعان خود خدمت کنند، یاری برسانند و بر توانایی‌های خود بیفزایند.

شرکت در کلاس‌های گروهی، حضور در جمع همسالان نقش مثبتی در زندگی اجتماعی زنان سالمند دارد. آن‌ها معمولاً در خانه‌های خویش اوقاتشان را به تنهایی می‌گذارند، اما اکنون مسجد فرصتی را برای تشکیل حلقه‌های دوستی فراهم آورده است. فعالیت‌های گروهی، ارتباطات جمعی و مشارکت‌های فرهنگی اعتماد به نفس زنان سالمند را افزایش می‌دهد و فعالیت‌هایشان اجتماعی و هدفمند می‌شود.

تصویر ۲: برگزاری کلاس آموزشی برای زنان در مسجد، ۱۳۹۶.



### همیاری، همدلی و همزبانی

گردهمایی و دور هم‌نشینی در مسجد، سبب دوستیابی برای زنان سالمند شده است. گاهی زنان سالمند در گردهمایی‌هایی که با هم در مسجد دارند، از مشکلات و گرفتاری‌های یکدیگر آگاه می‌شوند و به همدیگر یاری می‌رسانند. گاهی یاری رساندن مستقیم و گاهی غیرمستقیم انجام می‌شود.

"من با فوت همسر مشکلات مالی داشتم، وقتی به مسجد آمدم با خانمی آشنا شدم. ایشان منو برای کار به جایی معرفی کردند. چند سال کار می‌کردم و خرجی خانواده را درمی‌آوردم" (خانم سالمند ۷۰ ساله، منطقه ۱۴).

همچنین زنان سالمند، در مسجد برای خود همزبان می‌یابند. صحبت کردن با دیگری، از جمله ابزارهایی مؤثر در تقویت روحیه زنان سالمند است؛ گاهی از میان همین صحبت‌ها مشکلاتشان حل می‌شود و گاهی صرفاً فرایند صحبت کردن برایشان روحیه‌بخش است. دیدار حضوری زنان سالمند با یکدیگر در مسجد، راه مؤثری در مقابل تنهایی و خانه‌نشینی آنهاست. زنان سالمند از طریق تعاملاتی که در مسجد با یکدیگر برقرار می‌کنند، همدل و همزبان همدیگر می‌شوند و در موارد مختلف همیار هم می‌شوند. نوع دوستی و داوطلب بودن برای اقدامات خیرمندانانه از جمله نتایج همیاری و همدلی زنان سالمند با یکدیگر است.

### مشارکت در فعالیت‌های جمعی

از جمله فعالیت‌های جمعی که در مساجد انجام می‌پذیرد، اقدامات خیرخواهانه است؛ گروهی از زنان سالمند با اقدامات دسته‌جمعی برای رفع نیازمندان فعالیت می‌کنند. آنها ستاد جهیزیه راه‌اندازی می‌کنند و، با شور و شوق، این ستاد را در راستای اهداف خیرخواهانه و بشردوستانه خود حفظ می‌کنند. کمک به دیگران، رفع نیازهای مالی و درمانی، تقسیم آذوقه و حتی در اختیار قرار دادن شغل برای زنان سالمند بی‌بضاعت از جمله این اقدامات است. زنان سالمند نیازمند، در مقابل خدماتی همچون خیاطی، برش‌کاری، گل‌دوزی و ... انجام می‌دهند،

پول دریافت می‌کنند؛ اما زنانی که وضعیت مناسبی دارند، برای رضای خداوند خدمات ارائه می‌دهند.

"نمی‌دونم کار خیریه در مسجد را از چه سالی شروع کردم؛ اما یکی از دوستانم به من گفت بیا اینجا کار کن. من می‌ترسیدم نتونم با زنان دیگر کار کنم اما وقتی اومدم دیدم کسی به کسی کار نداره. اینجا زنان خیاط، گل می‌دوزند و زیرش مقوا است، من مقواها را جدا می‌کنم. الان ۳-۴ سال است این کار و انجام می‌دهم" (خانم سالمند ۷۷ ساله، منطقه ۱۴).

"یک روز در هفته به مسجد می‌آیم و در ستاد خیریه جهیزیه خیاطی می‌کنم. چند سال قبل من سگته کرده بودم و دوستانم به ملاقاتم آمدند و به من پیشنهاد دادند که در خیریه‌شان آن‌ها را همراهی کنم تا روحیه‌ام بهتر شود. اوایل که من به ستاد جهیزیه آمدم برای خرید چرخ خیاطی کمک کردم و چرخ انقدر زیاد نبود، اما الان تعداد خیاطها و تعداد چرخ‌های خیاطی زیاد شده است. حضور در این کار خیر روحیه‌ی عجیبی به من داد، انگیزه به من داد و صبح‌ها با هدف از خانه بیرون می‌آیم" (خانم سالمند ۶۵ ساله، منطقه ۱۲).

زمانی که زنان اقدامات خیرخواهانه انجام می‌دهند، احساس مفید بودن می‌کنند. زنان بازنشسته یا خانه‌دار از انزوا رنجیده‌خاطر می‌شوند. خیر بودن و کمک به هم‌نوع، بهترین راهکار برای مقابله با افسردگی و انزوا در سنین سالمندی است.

تصویر ۳: مکانی که زنان سالمند در مسجد در ستاد خیریه جهیزیه خیاطی می‌کنند، ۱۳۹۶.



نیکوکاری و ارائه خدمات به نیازمندان، سبب خلق انگیزه و افزایش حرمت نفس در زنان سالمند شده است. با افزایش سن، بازنشستگی از شغل و کناره‌گیری از اکثر فعالیت‌های روزمره، اوقات فراغت زنان سالمند افزایش می‌یابد؛ و حضور در فعالیت‌های خیرخواهانه نه تنها زنان سالمند را از تنهایی نجات می‌دهد، بلکه دستیابی به حس مفیدبودن و استقلال و همچنین پذیرفته شدن در اجتماع را برای زنان سالمند به همراه دارد.

### حفظ و ارتقاء پایگاه اجتماعی

انسان برای حفظ تعاملات اجتماعی و ارتقاء آن دائم در تلاش است؛ این امر زمانی اهمیت بیشتری می‌یابد که فرد سالیان متوالی را در اجتماع سپری کرده باشد و حال در دوران سالمندی باشد. سالمندان تمایل دارند شأن، مقام و منزلتی را که جامعه برای آن‌ها در طی سال‌های قبل قائل بوده است، همچنان حفظ کنند و حتی آن را ارتقاء بخشند. لذا مسجد، از جمله مکان‌هایی است که این فرصت را در اختیار زنان سالمند قرار داده است تا منزلت اجتماعی خود را نه تنها حفظ کنند، بلکه تقویت نمایند. زنان سالمند این فرصت را می‌یابند تا قابلیت‌ها و توانایی‌های خود را در مکانی همچون مسجد، به عرصه نمایش بگذارند و از روزمرگی دوران سالمندی خود جلوگیری کنند و دچار روزمرگی نشوند.

"بعد از بازنشستگی به این مسجد رفت‌وآمد می‌کنم و برای رضای خدا به بی‌سوادها قرآن تدریس می‌کنم. اوقات فراغتم و بیشترین مشغولیت‌م در مسجد است و با آموزش به دیگران وقت‌م رو می‌گذرونم" (خانم سالمند ۷۷ ساله، منطقه ۱۴).

"همین که مسجد می‌روم و دوستم رو می‌بینم، روحیه می‌گیرم. دوستم جلوی همه پیرزن‌ها بلند می‌شه و برای من صندلی می‌گذاره و صندلی اگر نباشه صندلی خودشو به من می‌ده و همه پیرزن‌ها ماتشون می‌بره" (خانم سالمند ۸۸ ساله، منطقه ۱۲).

اقداماتی که زنان سالمند برای ثبات موقعیت اجتماعی خود انجام می‌دهند، متفاوت است؛ گاهی یک معلم بازنشسته تلاش می‌کند تا مثل گذشته تدریس کند و موقعیت اجتماعی پیشین خود را حفظ کند و گاهی حضور دائمی در مسجد به همراه برقراری ارتباطات اجتماعی، این امر را میسر می‌سازد. در واقع هدف یکی است، اما روش دستیابی به آن متفاوت است. در هر دو روش زنان سالمند برای خود، حلقه‌های ارتباطی شکل می‌دهند. معلم با تشکیل گروهی از شاگردان و دیگری با تشکیل گروهی از دوستان بر اعتبار خود می‌افزاید. تعداد دوستان و حفظ موقعیت اجتماعی با یکدیگر رابطه مستقیم دارد و با افزایش یکی، دیگری نیز ارتقاء می‌یابد. لذا در میان زنان سالمند، برخوردار بودن از تعداد دوستان بیشتر در مسجد اعتبار و احترام بیشتر را به همراه خواهد آورد و حتی در برخی مواقع سبب فخر فروشی زنان سالمند نسبت به یکدیگر نیز می‌شود. بدین طریق زنان سالمند، در مقابل دیگر حاضران در مسجد، حلقه‌های ارتباطات انسانی خود را به عرصه نمایش می‌گذارند و به آن افتخار می‌کنند و آن را درجه‌ای از اعتبار خود می‌دانند.

### عزت نفس و ارزشمندی

مسجد، علاوه بر اینکه مکانی عبادی است، بستر و زمینه‌ای را فراهم می‌آورد تا زنان سالمند با فعالیت‌ها و اقداماتی که درون این مکان معنوی انجام می‌دهند به عزت نفس برسند. مسجد روحیه خودباوری، ارزشمندی و احساس مفید واقع شدن را در میان زنان سالمند تقویت می‌کند. بدین صورت که زنان سالمند آزادانه فعالیت‌های مورد علاقه خود را در مسجد دنبال می‌کنند و زمانی که به خواسته‌های خود می‌رسند، به ارزش خویش واقف می‌شوند. تدریس، تعلیم و تعلّم از جانب زنان سالمند روحیه خودباوری آن‌ها را تقویت می‌کند و به وضوح درمی‌یابند که افزایش سن برایشان محدودیتی در این زمینه به همراه نداشته است و آن‌ها همچنان می‌توانند مفید باشند و به دیگران خدمت کنند.

"خانم «...» صبح میاد مسجد به خانوم‌ها رایگان درس می‌ده و عصر دوباره میاد قرآن درس می‌ده و همه باهاش مهربان است و کل روز مشغوله و از محبت شاگردهاش پر می‌شه می‌ره خونه. بسشه دیگه" (خانم سالمند ۸۸ ساله، منطقه ۱۲).

"من وقتی کار می‌کردم، در پست‌های مختلف قرار گرفتم و هیچ کدام من را راضی نکرد، جز تدریس که کلاس می‌رفتم. الانم که مسجد می‌آیم، به زنان قرآن تدریس می‌کنم. با اینکه خیلی سخته و به چند نفر که کاملاً بی‌سواد هستند و خیلی سخت یاد می‌گیرند، درس می‌دهم و از نظر روحی سیراب می‌شوم. حدود پانزده خانوم را در دو نوبت ظهر و شب قرآن تدریس می‌کنم، البته گاهی یک روز فقط دو نفر هستند و گاهی در یک روز ۱۵ نفر می‌آیند" (خانم سالمند ۷۷ ساله، منطقه ۱۴).

از یک سو زنی با تدریس و آموزش نیاز روحی خود را برطرف می‌کند و از سوی دیگر زنانی با فراگرفتن علم احساس شغف می‌کنند و این اعتماد به نفس دوجانبه، موجب احساس مفید بودن و مفید واقع شدن در زنان سالمند می‌شود.

### رؤیت پذیری اجتماعی

مناسبت‌های خاص در طول سال - عید نوروز، جشن‌ها و مهمانی‌ها - فرصت دیدار اقوام و آشنایان را مهیا می‌سازد. این دید و بازدیدها زمان خاص خود را می‌طلبد و محدودیت زمانی دارد اما حضور در مسجد همه‌روزه، در سه نوبت شبانه‌روز و به طور دائمی، امکان دیدار دوستان و آشنایان را برای زنان سالمند فراهم آورده است. نیازی نیست تا گذر تقویم فرصتی را برای دیدار عزیزان فراهم آورد؛ زنان سالمند حضور روزانه خود را در مسجد غنیمت می‌شمارند؛ زیرا با دوستان خود دیدار تازه می‌کنند و نیز خودشان "دیده و مرئی" می‌شوند.

"همین که مسجد بروم و دیگران و نگاه کنم برام بسه و دلم آروم میشه. اگر بتونم هر روز ظهر و شب برم مسجد، خیلی برام خوشاینده. همین که رفت و آمد بتونم بکنم و سلام‌علیک بکنم برام کافیه" (خانم سالمند ۸۸ ساله، منطقه ۱۲).

"دو سالی بود برای بیماری‌ام مسجد نمی‌آمدم، افسرده شده بودم و توانایی نداشتم راه بروم. اما الان ۳ ماه است مسجد می‌آیم. الان مسجد می‌آیم تا هم نماز بخونم و هم دوتا دوست ببینم و با هم حرف بزنیم. از کنار و گوشه دیوار می‌گیرم و راه می‌روم تا برسم مسجد" (خانم سالمند ۷۰ ساله، منطقه ۱۴).

زنان سالمند صرفاً برای عبادت به مسجد نمی‌آیند، بلکه با وجود بیماری و مشکلات جسمی خود را به مسجد می‌رسانند تا «دیده» شوند. نامرئی بودن به معنای آغاز حذف از جوامع دوستانه است؛ لذا آن‌ها در مسجد حضور می‌یابند تا رؤیت‌پذیر شوند. آن‌ها برای تحقق رؤیت‌پذیری خود، نقش‌های متفاوتی را در مسجد به عهده می‌گیرند. آن‌ها دوست‌داشته شدن از جانب یکدیگر و احترام گذاشتن به یکدیگر را به نمایش می‌گذارند. رؤیت‌پذیری زنان سالمند مهر تأییدی بر منزلت اجتماعی آن‌هاست و برای تحقق این امر، تلاش می‌کنند.

### نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش شده است تا از طریق رویکرد انسان‌شناسی عملکرد مسجد در زندگی روزمره زنان سالمند در فضای شهر تهران مورد مطالعه قرار بگیرد. مساجد مورد مطالعه این پژوهش، علاوه بر امور دینی و معارف، در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، تربیتی، هنری و گردشگری فعالیت گسترده‌ای دارند. برگزاری کلاس‌ها و گردهمایی‌ها با موضوعات متنوع در زمان‌های منظم، از یک‌سو موجب جذب حداکثری زنان سالمند می‌شود و از سوی دیگر عضویت زنان سالمند در حلقه‌های ارتباطات انسانی تأثیرات شگرفی را در رفتار، منش و سبک زندگی آن‌ها به همراه می‌آورد و به مرور میزان مشارکت اجتماعی‌شان افزایش می‌یابد. بنابراین مساجد بیشترین خدمات را برای مراجعه‌کنندگان خود، علی‌الخصوص زنان سالمند، ارائه می‌دهد. اکنون حضور در مسجد جزء فعالیت‌های زندگی روزمره اکثر زنان سالمند در فضای شهری جامعه مورد مطالعه شده است. روابط زمانی و مکانی زنان سالمند، بر اساس فعالیت‌های مساجد تنظیم و سازماندهی می‌شود. هدفمند شدن فعالیت‌های فردی و جمعی زنان سالمند که در خلال مشارکت‌های گروهی و اجتماعی درون مساجد حاصل می‌شود، آن‌ها را از روزمرگی و یکنواختی امور نجات می‌دهد.

زنان سالمند با حضور مکرر و مشارکت فعال خود در مساجد، حلقه‌های ارتباطی خود را گسترش می‌دهند. فرایند اجتماعی‌سازی به مرور زمان به زنان سالمند هویت می‌بخشد. بنابراین مسجد علاوه بر اینکه نقش مؤثری در موقعیت اجتماعی و مذهبی زنان دارد، زندگی زنان سالمند را هدفمند می‌کند تا از پوچی‌هایی یابند. بنابراین عملکردهای متنوع مسجد، به خصوص نقش مدنی و فرهنگی مسجد سبب نوعی فرهنگ‌سازی رفتاری در میان زنان

سالمند شده است. فعالیت‌های خیرخواهانه، به همراه فعالیت‌های آموزشی، اعتماد به نفس، منزلت اجتماعی و مهارت‌های زندگی زنان سالمند را ارتقاء می‌دهد. آن‌ها در کنار افزایش دانش خویش، به نقش مفید و ارزنده خویش در سطح خانواده، خویشاوندان، دوستان و محله و در نهایت جامعه پی می‌برند. مساجد در فضای شهری از جمله مکان‌های امنی هستند که بواسطه نقش‌های متعددی که برای زنان سالمند ایجاد می‌کنند، انزوای اجتماعی را از آن‌ها دور می‌کنند و پویایی را در سبک زندگی‌شان نهادینه می‌سازند.

به دیگر سخن، عملکردهای متنوع و گوناگونی که در مساجد شهر تهران برگزار می‌شود، زنان سالمند را تشویق می‌کند که زمان کمتری را در خانه‌های خود به تنهایی سپری کنند و زمان بیشتری را در مسجد در کنار دوستان و آشنایان خویش حضور داشته باشند. چرا که حضور در مساجد فواید زیادی را برای آن‌ها به همراه دارد: همنشینی و هم‌صحبتی با دوستان، همیاری به یکدیگر، مشارکت اجتماعی، افزایش مهارت و اعتماد به نفس، ارتقای توانمندی، دستیابی به شأن و منزلتی بالاتر، کسب استقلال، گذران مفید اوقات فراغت و احساس مفید بودن از جمله مزایای حضور مکرر و ثابت در مسجد است. در نهایت می‌توان گفت که حضور زنان سالمند در مساجد، به عنوان مرهمی است برای مشکلات دوران سالمندی‌شان که مهمترین آن تنهایی، انزوای اجتماعی و رهاشدگی از جانب جامعه است. لذا مکان مسجد به خوبی توانسته است به کانون و نقطه عطفی مبدل شود تا زنان سالمند به خودباوری و عزت نفس برسند. مساجد از طریق عملکردشان بستری را برای سرزندگی زنان سالمند ایجاد کرده‌اند، به گونه‌ای که زنان سالمند ارتباط عاطفی نیرومندی را با مکان مسجد برقرار کرده‌اند و به آن احساس تعلق و دلبستگی دارند.



## منابع

- جباری، حبیب (۱۳۷۸)، «مشارکت و توسعه اجتماعی»، مجموعه مقالات همایش توسعه اجتماعی وزارت کشور. محسنی، منوچهر؛ جاراللهی، عذرا (۱۳۸۲)، مشارکت اجتماعی در ایران، تهران: آرون.
- عبداللهی، حمیدرضا (۱۳۸۶)، بررسی رابطه اعتماد اجتماعی و مشارکت اجتماعی، مطالعه موردی روستای نیکنامه از توابع شهرستان شمیرانات، پایان نامه کارشناسی ارشد توسعه اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۶۹)، بررسی زمینه مشارکتی روستائیان و ارتباط آن با ترویج کشاورزی، تهران: معاونت ترویج و مشارکت مردمی وزارت جهاد کشاورزی.
- Abdel-Hady, Mohamed Zakaryya (2010), *The Masjid, Yesterday and Today*. Doha: The Center for International and Regional Studies, Georgetown University School of Foreign Service.
- AbulQaraya, Bashir Said Mohammed (1994), *The political role of the Mosque*. (Unpublished MA thesis), Cairo: Faculty of Economics and Political Science at Cairo University.
- AbulQaraya, B. (2015), The civic and cultural role of the Sheikh Zayed Grand Mosque, *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 211: 488-497..
- Ahmed, Fiaz (2014), *Manchester Muslims: The developing role of mosques, imams and committees with particular reference to Barelwi Sunnis and UKIM* (Doctoral dissertation), Durham University.
- Avcioğlu, Nebahat (2007), "Identity-as-form: the mosque in the West", *Cultural Analysis* 6: 91-112.
- Cesari, Jocelyne (2005), "Mosque Conflicts in European Cities: Introduction." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31 (6): 1015-1024.
- Eskandari, Maryam (2011), *Women's Places and Spaces in Contemporary American Mosque* (Doctoral dissertation), Massachusetts Institute of Technology.
- Frishman, Martin and Hasan-Uddin Khan (2002), *The Mosque: History, Architectural Development & Regional Diversity*, London and New York: Thames & Hudson.
- Gale, Richard (۲۰۰۴)، "The Multicultural City and the Politics of Religious Architecture: Urban Planning, Mosques and Meaning-Making in Birmingham, UK", *Built Environment* 30 (1): 30-44.
- Haddad, Yvonne Yazbeck; Smith Jane I.; Moore, Kathleen M. (۲۰۰۶)، *Muslim women in America: the challenge of Islamic identity today*, Oxford University Press.
- Hillenbrand, Robert (2012), The Sheikh Zayed Grand Mosque: A Landmark of Modern Islamic. Translated by Heba Naser, Abu Dhabi: SHAWATEA 3 (23): 31-32.
- Jamal, Amaney (2005), "The Political Participation and Engagement of Muslim Americans: Mosque Involvement and Group Consciousness", *American Politics Research* 33 (4): 521-544.
- Lewis, Leslie R. (2005), A Perspective on the Women's Mosque Movement in Cairo. *Al-Raida Journal*, 51-56.
- Mahmood, Saba (۲۰۰۳)، "Ethical formation and politics of individual autonomy in contemporary Egypt - Part III: individual, family, community, and state", *Social Research* 70(3): 837-866
- Mughal, Muhammad Aurang Zeb (2015) "Being and Becoming Native: A Methodological Enquiry into Doing Anthropology at Home." *Anthropological notebooks* 21(1): 121-132.
- Mughal, Muhammad Aurang Zeb (2015), "An anthropological perspective on the mosque in Pakistan", *Asian anthropology* 14 (2): 166-181.
- McLoughlin, Sean (2005), "Mosques and the Public Space: Conflict and Cooperation in Bradford." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31 (6): 1045-1066.
- Modood, Tariq; Berthoud, Richard; Lakey, Jane; Nazroo, James Y.; Smith, Patten; Virdee, Satnam; Beishon, Sharon (1997), *Ethnic Minorities in Britain: Diversity and Disadvantage*. London: Policy Studies Institute.
- Naylor, Simon; Ryan, James R. (2002). "The Mosque in the Suburbs: Negotiating Religion and Ethnicity in South London." *Social & Cultural Geography* 3 (1): 39-59.
- Parkin, David; Headley, Stephen C. (۲۰۰۰)، *Islamic Prayer across the Indian Ocean: Inside and Outside the Mosque*. London: Curzon Press.

---

Qureshi, M. (۱۹۹۰), *The Role of the Mosque in Islam*. New Delhi: International Islamic Publishers.

Starrett, Gregory (۱۹۹۵), "Signposts along the road: monumental public writing in Egypt", *Anthropology Today* 11(4).

Zaheer, Khalid (۲۰۱۱), "Role of Mosque in Socioeconomic Development: The Akhuwat Experience." In *Akhuwat: Exploring New Horizons in Microfinance*, University of Central Punjab, Lahore (Conference Proceedings): 73-76.